

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УМАНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ

На основі значної кількості фактичного матеріалу досліджується проблема землеволодіння та землекористування православного кліру Уманщини ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: матеріальне становище, церковне землеволодіння, Уманщина, православне духовенство, Уманський повітовий суд.

У теперішній період відродження релігійного життя в Україні, а у зв'язку з цим і посилення наукового інтересу до вивчення церковної історії, надзвичайної ваги набуває комплексний аналіз усіх сторін буття Православної Церкви, в тому числі і регіональних її структур. Адже саме регіональний вимір має найбільші можливості ілюстрації та увиразнення загальних процесів. Для вивчення проблем матеріального становища Православної Церкви неабияке значення має дослідження процесу формування церковного землеволодіння як в загальнодержавному масштабі, так і вивчення регіональних особливостей створення цього джерела доходів православного священства.

З проголошенням незалежності України з'являються нові неупереджені підходи до вивчення церковної проблематики. Значним кроком у подоланні ідеологічних нашарувань з проблеми церковної історії, а саме її економічного розвитку стала праця Крижанівського О.П. [1]. В своїй монографії автор з'ясував головні засади політики Речі Посполитої та російського царизму щодо церковного землеволодіння, розкрив основні риси господарського ладу маєтків духовенства, становище селянства в них. Важливі відомості щодо церковного землеволодіння та соціально-економічного становища церкви на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. знаходимо у праці Зінченка А.Л. [2]. Автор визначив місце церковної земельної власності в системі соціально-політичних відносин даного періоду. Церковному землеволодінню на Правобережній Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття присвятив своє дослідження Левицький В.О. [3]. У своїй праці автор визначив місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України та вплив на неї політичних факторів. Питанню матеріального становища православного кліру на Уманщині присвячує підрозділ у своїй монографії Кузнець Т.В., яка на фактичному та статистичному матеріалі подала розміри землеволодіння та землекористування духовенства даного регіону [4]. Праця Похилевича Л. являється цінним джерелом з з'ясування розмірів церковних земель Уманського повіту ХІХ століття [5].

Метою даного дослідження є спроба на основі матеріалів Уманського повітового суду дослідити стан церковного землеволодіння православного кліру Уманщини ХІХ – початку ХХ століття.

Внаслідок поділів Речі Посполитої (другого – 1793 і третього – 1795 рр.) до складу Російської імперії була включена Правобережна Україна. Одним з перших нормативних документів, що регулював життя зайнятого російськими військами Правобережжя, став іменний указ «Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами», виданий 8 грудня 1792 р. на ім'я генерала м. Кречетникова. Ним головнокомандувач російської армії був зобов'язаний всіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію скласти присягу на вірність Росії. Що стосувалось церковної власності, то в указі наголошувалось: маєтки закордонного духовенства і тих духовних осіб, які відмовилися присягати імперії, мали переходити в казенне управління. Духовенство, яке залишилося в межах країни й присягнуло на вірність престолу, зберігало за собою посади і земельні маєтності [6, с. 389].

У квітні 1793 р. на Правобережній Україні було створено православну єпархію, а у квітні наступного року проголошено там православ'я державною релігією. І вже з осені 1794 р. почався процес переходу церков і парафій у православ'я, а у 1795 р. він набув масового характеру і в основному закінчився в 1796 р. [4, с.51-52].

З приєднанням Правобережної України до Росії становище православного духовенства змінилося. Православний клір отримав усі політичні права і опинився серед привілейованої верхівки тогочасного суспільства. Російська влада забезпечувала як правове становище

духовенства, так і піклувалась його матеріальним забезпеченням, прагнучи зміцнити свою присутність на новоприєднаних землях. До православного кліру перейшла частина маєтків уніатського духівництва [2, с.42]. Православним церквам, що не мали земельної власності, земельні наділи виділялись із поміщицького землеволодіння за вотчинними грамотами.

Зазвичай, величина земельних наділів православних причтів традиційною була 33 дес. Однак це було досить мало і уряд зобов'язував сільські громади, по можливості, виділяти для церков ще по 3 десятини. Але й це в повній мірі не вирішувало проблему забезпечення православного кліру і в червні 1805 року спеціальним указом духовенству було дозволено купувати населені маєтки, щоправда при особливому рішенні на кожен випадок. З січня 1819 року це право поширювалось, крім монастирів та архієрейських кафедр, і на церкви. Враховуючи це, а також те, що указами 1808, 1811 і 1821 рр. церковні землі Правобережної України отримали пільги в землекористуванні, православна церква дещо закріпила і розширила свою земельну власність [4, с. 42].

Розширення церковного землеволодіння не залишило байдужими поміщиків, а особливо землевласників поляків. Вони під різними приводами захоплювали церковні землі та інші угіддя. Такі випадки часто траплялися на Уманщині, свідченням чого є збережені у архівах судові справи, які розглядали питання переділу церковного землеволодіння сіл повіту. Наприклад, у Київську духовну консисторію 20 листопада 1845 року надійшов рапорт благочинного священика Георгія Бавульського, із доданим рапортом священика села Ризини Єфрема Паниша (не точно – Авт.) про самовільну вирубку поміщиком і продаж різним особам лісу, що перебував на церковному ерекційному сінокосі [7]. Часто документи губилися, і це вимагало повторного звернення до повітового суду щодо вирішення питання церковного землеволодіння, так процес затягувався на роки. Наприклад, священик с. Бабанки, вперше – 13 липня 1860 р., та вдруге – 1 лютого 1862 року (проміжок майже 2 роки – Авт.) подавав своє прохання до Уманського повітового суду про вирішення питання земельного наділу церкви села Бабанки та приєданого до нього с. Свинарки [8].

До Уманського повітового суду надходило багато скарг щодо вирішення матеріального становища причту. Наприклад, обвинувачення поміщика Стахурського у захваті церковних земель та «угодій» с. Христинівки [9], обвинувачення управителя маєтку поміщика Рафаловича-Васютинського у захваті церковних земель та угідь в с. Коржевії [10]. У 1813 році священик с. Гродзева Іоанн Саравський подав скаргу до Уманського повітового суду на асесора Курманського, який захопив церковні землі [11]. У 1832 році священик Св.-Троїцької заячківської церкви Іоанн Волянський звернувся до Уманського повітового суду про розгляд питання щодо церковної землі, яку захватив поміщик названого села Казимир Гуляницький [12]. У судовому порядку розглядалася справа по обвинуваченню поміщика князя Любомирського у вирубці дубового лісу на церковних землях в с. Березівці [13], по обвинуваченню графині Фекли Потоцької у захваті церковних земель с. Нерубайки [14]. Аналогічне обвинувачення надходило від приходського священика Михайла Карпова на поміщика Августина Вінницького с.Голяківки [15]. Священик села Кожухівки Андрій Вишневський подав скаргу на поміщика Подгурського, звинувачуючи його у підробці документів на володіння церковними землями. Священик вказував на повне право володіння землею церковно- та священнослужителів, доказом якого стали свідчення інших священиків – с. Ухожа Радолицького, с. Шельпахівки Якова Корчинського, с. Кузьминої Гавриїла Дзбановського та с. Юрківки Василя Голованського [16]. У 1859 році до Уманського повітового суду надійшло прохання з Цеберманівки (тепер Іванівка) від священика Іллі Чеважевського про виділення наділу церковної землі Яроватській церкві, яка у 1842 року за розпорядженням начальства була скасована, а більша частина селян названого села переселена до Цеберманівки [17]. Питання наділу церковної землі с. Колодисте також вимагало розгляду у судовому порядку, так як графом Моценським були відбрані орні та сінокосні землі церкви с. Колодисте, які перебували у користуванні церковнослужителів [18]. 30 грудня 1842 року Уманський повітовий суд розглядав питання про відмежування церковних земель села Синиці [19]. Конфлікт за церковні землі виник і у Рижівці між економом графа Потоцького Грушецьким та священиком Павлом Точапським [20]. На прохання протоірея Павла Шацького повітовий суд розглядав справу по утвердженню в правах на церковні землі Уманського Миколаївського собору [21]. Уманський повітовий суд також розглядав скаргу священика с. Яроватка Романа Чеважевського на поміщика Селярентковського, який захопив церковні землі. В результаті священик та поміщик дійшли спільної згоди, що припинило розгляд

.....
справи [22]. Подібних справ було багато, їх розгляд часто затягувався і судова тяганина тривала роками.

У земельному питанні виникали і інші конфлікти, зокрема, між духовенством та селянами, між представниками різних конфесій. Наприклад, до повітового суду надходила скарга від селян села Копенковате на церковний причт, який звинувачувався у самовільній вирубці церковного лісу та його продажі з метою самозбагачення [23]. Уманський повіт був одним з найбільших в Київській губернії, на його території функціонувало багато православних храмів, духовенство і парафіяни яких мирно співіснували з представниками інших релігійних конфесій. Але іноді все ж таки конфлікти траплялися. Так, священник Савва Крижановський звернувся до Уманського повітового суду із проханням вирішити конфлікт між православними та базиліанами, який виник на основі поділу церковної землі. В результаті суду священник не отримав задовільного вирішення питання, але вдалося знайти компроміс отцю Крижанівському із ректором базиліанського монастиря, який погодився на деякі поступки [24].

Загальний процес збільшення церковного землеволодіння та, в цілому, забезпечення православного духовенства йшов досить повільно. Хоч указом 20 липня 1842 року поміщики Південно-Західних губерній зобов'язувались забезпечувати православний клір житловими приміщеннями та в допомогу парафіяльним причтам виділяти «120 днів піших і 70 тяглих», але часто-густо розпорядження не виконувалось.

Окрім того, що поміщики захоплювали церковні землі, обмеження церковного землеволодіння відбувалося і в ході передачі конфіскованих маєтностей графа Потоцького у відомство військових поселень Київської і Подільської губерній. Так, священник села Коржовий Антепович (не точно – Авт) звернувся до суду із проханням про відторгнення церковної землі від військового відомства [25]. Окремі випадки були коли священники ці конфісковані землі намагалися отримати як винагороду за службу, як, наприклад, прохання священника Симеона Голятовського із с. Помийник (тепер – Вікторівка) [26]. Царський уряд з політичних міркувань частину церковної власності передавав у казенне відомство, що суттєво впливало на церковне землеволодіння. Тому парафіяльне духовенство прагнуло повернути ці землі і зверталося до суду, як от священник с. Помийник Симеон Голятовський [27].

Захоплені насильно і відмежовані церковні землі частково поверталися у власність православних причтів, але і це в повній мірі не вирішувало проблему забезпечення парафіяльного духовенства. Для поліпшення матеріального забезпечення православного духовенства, церковне керівництво пропонувало дозволити духовенству орендувати маєтки і окремі господарства. Така практика на Уманщині не набула значного поширення, та все ж окремі священнослужителі скористалися наданим дозволом. Наприклад, священник села Псярівки Андрій Федорович Каковський для покращення матеріального становища своєї родини орендував т.з. Псярівсько-Гайдамацьку ділянку [28].

В Уманському повіті православні церкви і їх причти були в цілому добре забезпечені землею. Земельні наділи парафіяльних церков сягали, як правило, більше 33 десятин. За даними Л. Похилевича, який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманщини, у 60–х роках ХІХ ст. переважна більшість церков володіла земельними угіддями від 34 до 60 десятин, а 33 дес. землі мали у користуванні тільки 7 церков, понад 20 церков були наділені значно більшими земельними ділянками [5, с. 339–376].

Отже, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. ст. церковна економіка займала важливе місце у соціально-економічному розвитку Правобережної України. Так як внаслідок поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії була включена Правобережна Україна, церковне землеволодіння православного кліру стало перебувати під захистом російського самодержавства. Прагнучи зміцнити своє становища на новоприєднаних землях, російський уряд видав низку указів, що стосувалося врегулювання церковного землеволодіння, які мали як позитивні так і негативні сторони. У той період православне духовенство Уманщини було у достатній мірі забезпечене земельними угіддями, що давало йому можливість перебувати у стабільному економічному стані. Спроби переділу чи захоплення церковних земель натрапляли на опір духовенства, які відстоювали свої права у судовому порядку. Таких справ було досить багато, часто вони затягувалися на довгі роки, але у кінцевому результаті вироки судів оберігали права православного кліру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
2. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII першій половині XIX століття. К., 1994. – 178 с.
3. Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття.: Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 229 с.
4. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
5. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с.
6. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 1-е): В 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – №17090 «О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками» – 8.12.1792. – 965 с.
7. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 815. – Спр. 426. – 43 арк.
8. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 857. – 84 арк.
9. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 21. – 22 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 69. – 373 арк.
11. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 32. – 42 арк.
12. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 90. – 67 арк.
13. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 830. – 78 арк.
14. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 70. – 110 арк.
15. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 451. – 145 арк.
16. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 488. – 209 арк.
17. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 701. – 98 арк.
18. ДАЧО. – Ф. 696. – Оп. 1. – Спр. 7. – 18 арк.
19. ДАЧО. – Ф. 696. – Оп. 1. – Спр. 12. – 25 арк.
20. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 2. – 22 арк.
21. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 83. – 198 арк.
22. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 78. – 50 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 342. – 21 арк.
24. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 64. – 224 арк.
25. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 702. – 6 арк.
26. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 699. – 146 арк.
27. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 738. – 11 арк.
28. ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 1002. – 7 арк.

О.А. Семенчук ЦЕРКОВНОЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ НА УМАНЩИНЕ XIX – НАЧАЛА XX В. ЗА МАТЕРИАЛАМИ УМАНСКОГО УЕЗДНОГО СУДА

На основе значительного количества фактического материала исследуется проблема землевладения и землепользования православного клира Уманщины XIX – начала XX века.

Ключевые слова: материальное положение, церковное землевладение, Уманщина, православное духовенство, Уманский уездный суд.

O. O. Semenchuk CHURCH LAND OWNERSHIP IN UMAN DISTRICT IN 19-TH AT THE BEGINNING OF 20-THE CENTURY ON THE MATERIALS OF UMAN DISTRICT COURT

Based on the great deal of facts the problem of land ownership and land using of Orthodox priesthood of Uman district in 19-th at the beginning of 20-th century is investigated in the article.

Key words: church land ownership, Uman district, orthodox priesthood, Uman district court.